

De klok van Segebodus uit Wittewierum Bloemhof in Slochteren

DE VERMAARDE ABDIJ VAN WITTEWIERUM IS AL EEUWENLANG – VRIJWEL SPOORLOOS – VERDWENEN. MAAR HAAR GELUID IS 9,5 KM VERDEROP NOG DAGELIJKS HOORBAAR. IN DE ROBUUSTE ZADELDAKTOREN VAN SLOCHTEREN HANGT EEN LUIDKLOK DIE UIT HET KLOOSTER BLOEMHOF AFKOMSTIG IS. DE ONLANGS GERESTAUREERDE KLOK IS DAARMEE EEN UNIEK OVERBLIJFSEL VAN DE VERDWENEN GRONINGER KLOOSTERWERELD. ZIJ GETUIGT BOVENDIEN VAN EEN HOOGONTWIKKELDE KLOKKENCULTUUR IN DE OUDE FRIESE LANDEN TIJDENS DE LATE MIDDELEEUWEN.

De klok en haar gieter

De Slochter luidklok is met een diameter van 126 cm en een gewicht 1300 kilo één van de grootste klokken van vóór 1400 die in de provincie bewaard zijn.¹ Wellicht gaat het hier om de oudste klok in de regio met een geperfectioneerd 'gotisch' profiel.² Een nu sterk versleten opschrift in

¹ De Slochter luidklok in mei van dit jaar bij terugkeer van een restauratie in Zuid-Duitsland

hoofdletters op de flank noemt in romeinse cijfers het jaartal 1373. Tussen de simpele sierranden op de schouder van de klok is een inscriptie in één tekstband van geboetseerde letters aangebracht. De lichte fractuur in het lettertype kondigt de opkomst van het gotische schrift aan. Simpele drielijnnige sierringen markeren het randschrift en de onderrand. De forse, zesarmige kroon is gedecoreerd met vlechtwerk. De klok heeft slechts één figurale versiering, midden op de flank: een hoofd op een schaal. Het gaat om een zeer schematische, gegraveerde lijntekening.

De inscriptie luidt aldus:

+ IN HONORE Sancte CUNARIS Sancte MARIE Sancti IoHannis Sancti VITI AC OMnium SanCtORUm Per MANus [Z]EGHEBODI FUSA SUM + FRATER TOMAS DE FLORIDO ORTO ABBAS FECIT HOC FIERI VAS

+ Ter ere van de heilige Cunera, de heilige Maria, de heilige Johannes, de heilige Vitus en alle heiligen ben ik gegoten door de hand van Segebodus + Broeder Tomas, abt van Bloemhof, heeft deze klok doen vervaardigen.

In de eerste zin is de klok zelf aan het woord, volgens een oude traditie in klokinschriften. Een reeks van heiligen en de gieter worden met name genoemd. De tweede zin vermeldt de opdrachtgever en duidt de klok aan met het literaire woord *vas* (letterlijk: vaatwerk). Latijnse inscripties zijn in de veertiende eeuw nog vrijwel de norm, hoewel dan ook in de Friese landen al Nederlandstalige opschriften voorkomen.

De afbeelding van een mannenhoofd op een schaal, die bestaat uit een brede kom op een smallere voet, wijst on-dubbelzinnig op het evangelieverhaal van de onthoofding

- 1 Voor andere klokken in de provincie Groningen wordt verwezen naar: A. Rots en H. de Olde 2005, *So menichmael ghij hoort den helderen clockenslach: een inventarisatie van luid- en speelklokken in de provincie Groningen*, Groningen 2005. Vergelijk, voor een doorsnede boven 1 m: Stedum 1300, Eenrum 1390, Loppersum 1397.
- 2 Observaties over de afgevlakte en iets verhoogde kop van deze klok in vergelijking met de oudere: A. Pathuis, 'Groninger Torenklokken', *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* 3 nr. 17 (1977), pp. 119-150, en nr. 19 (1978), pp. 175-222 (hier 136-137). De vastgestelde slagtoon varieert tussen dist en et.

2 Een deel van het randschrift

van Johannes de Doper (o.a. Marcus 6: 25-28). Daarmee krijgt één van de heiligen – maar niet de eerstgenoemde – uit de inscriptie een bijzondere nadruk. Een vergelijkbare afbeelding is te vinden op de bewaarde klok van gieter Hermanus in Grotegaste bij Leer, uit 1352.³ Deze tekening is fijner en gedetailleerder dan die van Segebodus en is ten overvloede voorzien van het opschrift *S. Iohannes*. Het inkrassen van een lijntekening in de mantel van de gietmal is een decoratietechniek van klokken die vooral in Noord- en Midden-Duitsland, tot omstreeks 1500, voorkomt.⁴

De gieter noemt zich in het inschrift bij name. Dat is geenszins uitzonderlijk, maar ook allesbehalve een standaardgebruik. Gelukkig is Segebodus ook bekend uit andere inscripties. De klok van Esklum bij Leer uit 1377 had dezelfde signatuur in het inschrift als Slochteren. De actieradius van Segebodus strekte zich echter verder naar het oosten en naar het westen uit. Voor het Oldenburgse Lönningen goot hij in 1361 een klok en het Westerlauwerse Ferwerd luidt nog steeds zijn klok uit 1383.⁵

Enkele niet-gesigneerde klokken worden op uiterlijke kenmerken aan Segebodus toegeschreven. In principe is dat mogelijk, omdat we er van uit kunnen gaan dat de gieter niet vrijelijk kon beslissen over de expliciete vermelding van zijn naam op de klok, maar dat de keuze voor het teksten- en beeldprogramma primair in handen lag van de opdrachtgever. Adolf Pathuis herkende in de anonieme klok van Hellum (1396) hetzelfde profiel, dezelfde sierringen en kroonversiering als in Slochteren.⁶ Omdat randschrift en flankversiering in stijl en techniek nogal verschillen, zijn die overeenkomsten niet voldoende voor een toeschrijving, wel voor plaatsing in eenzelfde gieterstraditie. Soms is ook een gelijkkluidend inschrift aanleiding voor een toeschrijving aan dezelfde gieter, maar dit argument is zwak, omdat juist de inscriptie niet de zaak van de gieter was. Zo heeft de klok van 1379 uit Holtgaste bij Weener dezelfde inscriptie als die te Lönningen, behalve de gieternaam.⁷

De door het toeval van de overlevering nog identificeerbare klokken tonen Segebodus als een vakman die zich de vruchten van jarenlang experimenteren met een optimaal klokkenprofiel heeft eigen gemaakt. Zijn naam is een variant van Sigebod, die vanaf de Karolingische tijd niet zeldzaam was, maar zijn werkgebied plaatst hem duidelijk in de Friese regio. Bovendien passen de ambitie en professionaliteit van zijn producten in de ontwikkeling van de Friese klokgietkunst in de tweede helft van de veertiende eeuw. Het voorlopige hoogtepunt daarvan in gietwerk en

3 Hoofd van Johannes de Doper: graveerde lijntekening op de Slochter klok

klank is de grote klok van Loppersum uit 1397, het enige nog bekende werk van de gieter Albertus. Het opschrift zegt dat de klok is gegoten ter ere van de apostelen Petrus en Paulus (de patroonheiligen van de proosdijkerk waar- onder ook Wittewierum en Slochteren ressorteerden) en de naam Maria draagt. De figurale versiering bestaat uit een reliëf van de eerste kerkpatroon Petrus.

Heiligencultus in Wittewierum

De tweede genoemde persoon in de inscriptie op de Slochter klok is de opdrachtgever: abt T(h)omas van Bloemhof. Dankzij recente archiefvondsten is nu zeker dat de klok in 1829 vanuit Wittewierum naar Slochteren is gekomen en dus in 1373 is gegoten voor de verdwenen premonstratenzer kloosterkerk van Wittewierum.⁸ De abt wordt genoemd met de sobere kloosterlijke aanspreektitel *frater* / broeder, en niet met het deftige *dominus* / heer, dat onder de norbertijnen omstreden was. Over Thomas is verder alleen bekend dat hij in 1374 optrad als *visitor* van het bisdom Münster.⁹

De opsomming van de heiligen in de inscriptie moet dus betrekking hebben op de abdij van Wittewierum. De opsomming wijst vooruit naar een gewoonte om een overdaad aan heiligennamen in klokkeninschriften op te nemen.¹⁰ Met name het 'en aan alle heiligen' geeft uitdrukking aan de – waarschijnlijk even magische als religieuze – behoefte om de hele gemeenschap der heiligen in een klok aan te spreken.

De meest voorspelbare naam is die van Maria, die op klokken zo algemeen is dat er geen bijzondere betekenis aan hoeft te worden gehecht. De kloosterlingen van Bloemhof zullen de naam van de Moeder Gods echter zeker in verband hebben gebracht met de beschermheilige van de abdij. Vele premonstratenzer kloosters waren opgedragen

3 A. Rauchheld, 'Glockenkunde Ostfrieslands', *Upstalsboomsblätter* 14 (1928-1929), 1-206, 78-81.

4 K. Hübner, *Die mittelalterlichen Glockenritzungen*, Berlin 1968.

5 A. Rauchheld, 'Der Glockengießer Seghebodus und die Esclumer Glocke v. J. 1377', *Upstalsboomsblätter* 10-11 (1921-1923), pp. 45-47; A. Rauchheld, 'Glockenkunde Oldenburgs', *Oldenburger Jahrbuch* 29 (1925), pp. 5-184, 152 en 155 (Lönningen nu verloren).

6 Pathuis, 'Groninger Torenklokken', p. 137 (ter vergelijking in een andere makelij: Eenrum 1390, vlakke kop, zwaardere profiel).

7 Rauchheld, 'Glockenkunde Oldenburgs', pp. 155-156.

8 Zie voor een analyse van het verdwenen kerkgebouw en zijn inrichting de bijdragen van Justin Kroesen in dit nummer.

9 *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, Groningen 1896-1899, nr. 625 (6-9-1374).

10 Vooral in de vijftiende en zestiende eeuw, bijv. Ulrum 1478.

aan de Maagd Maria, ook Bloemhof.¹¹ Vaak dragen klokken zelf de naam van Maria, onafhankelijk van de patroonheilige van de kerk, maar dat is hier niet het geval. In Grotegaste was Johannes de kerkpatroon, terwijl de klok zelf volgens het randschrift Maria heet; hetzelfde geldt voor Petrus in Loppersum. Het merendeel van de middeleeuwse klokken in de Friese landen met een expliciete naam heet Maria. Een andere populaire naam was Catharina. Deze klokken kunnen toch een hele serie andere heiligen benoemen of afbeelden.¹² Dat de naam van de klok uitdrukkelijk samenvalt met de patroonheilige van de kerk, die eventueel ook nog eens op de klok wordt afgebeeld, komt zelden voor.

Van de in het Slochter klokkeninschrift genoemde heiligen komt alleen Johannes terug in de bescheiden beelddecoratie van de klok. Dit bijzondere accent heeft parallellen

4 Een zogenaamde Johannes-schotel uit de eerste helft van de zestiende eeuw, afkomstig uit Brabant, bewaard in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden

5 Tekening van Johanneskop op de klok van Grotegaste bij Leer (D)

op klokken waarbij de figuur van de patroonheilige van de kerk uit de inscriptie wordt uitgelicht door een aparte afbeelding, zoals in Loppersum. In het geval van de Slochter klok kan de keuze bepaald zijn door de bijzondere verering van Johannes de Doper in de norbertijner orde, maar ook in het Groningerland rond het beroemde relik in de Martinikerk te Groningen.¹³

De naam van St-Vitus is in ieder geval vanaf het begin aan de kloosterkerk van Wittewierum verbonden.¹⁴ Bij de consecratie van de stenen kloosterkerk in 1259 werden het hoofdaltaar en het Vitusaltaar "in het midden van de kerk" direct gewijd.¹⁵ De dag erna volgden vijf niet met name genoemde altaren. Deze liturgische regie doet vermoeden dat het Vitusaltaar als parochiealtaar diende. Het hoofdaltaar in het oostkoor was dan het centrum van de conventskerk, terwijl het Vitusaltaar meer schipinwaarts bestemd was voor de in het klooster geïncorporeerde parochie. De martelaar verschijnt bovendien op het conventszegel van Bloemhof. Abt Thomas noemt zichzelf in 1374 kortaf 'abt van de kerk van de heilige Vitus in Bloemhof'.¹⁶

lees verder op pagina 117

11 N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, Straubing 1949-1956, dl. 2, p. 230.

12 Bijv. Ulrum 1478.

13 Verg. de patrocina van Lidlum en Rozenkamp (in navolging van Prémontré) in 1268: Sibrandus Leo in: H. Lambooy, *Sibrandus Leo en zijn abtenkronieken van de Friese primonstratenzerkloosters Lidlum en Mariëngaarde: een nadere studie, editie en vertaling*, Hilversum 2008, pp. 226-227 en *Cronica Floridi Horti* M 52, in: H.P.H. Jansen en A. Janse (ed), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, Hilversum 1991, p. 418.

14 W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1290)*, Münster 1974, pp. 89-90.

15 *Cronica Floridi Horti* M 42, in: *Kroniek van het klooster Bloemhof*, p. 392.

16 Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen*, p. 89.

Des te groter is de verrassing van de eerstgenoemde naam, de heilige Cunara of Cunera. Deze komt in de overgeleverde annalen van Wittewierum nergens voor en haar cultus is ook verder in de Friese landen niet gebruikelijk. Het feit dat de naam van de in Rhenen vereerde martelares op kop gaat, impliceert op zijn minst een bijzondere vorm van verering in het klooster, mogelijk als patroonheilige van een altaar. Soms is de heiligennaam die in de klok-inscriptie volgt op de aanhef 'Gegoten ter ere van...', op te vatten als de roepnaam van de klok, maar als zodanig is Cunera verre van gangbaar. Hoewel abt Thomas het vermeed om de klok expliciet een naam te geven, heeft hij met zijn primaire keuze voor Cunera kennelijk een accent willen zetten in de – waarschijnlijk rijk geschakeerde – heiligencultus in het klooster.

Kloosterklokken

De klok van abt Thomas behoort voor veertiende-eeuwse begrippen tot de zwaarste categorie in de regio. Hoewel de andere bewaarde grote klokken uit deze tijd voor parochiekerken waren bestemd, mag worden aangenomen dat de kloosters een toonaangevende rol vervulden in de toenmalige klokkencultuur. Hier was het gebruik van de klokken het meest frequent en liturgisch het meest gedifferentieerd. Menko's kroniek laat weten dat dit ook zijn weerslag had op de architectuur van de kloosterkerk. In het bouwplan was er een speciale plaats gereserveerd voor de klokken van het klooster en was een 'grote toren' voorzien voor 'klokken van de parochie'.¹⁷ In de uitvoering moest er op onderdelen flink bezuinigd worden, maar het ideale schema van twee klokkentorens met eigen functies moet toch een leidraad voor de vormgeving van de kloosterkerk zijn gebleven.

Het was ook bij de premonstratenzers gebruikelijk dat de kloosterklokken dichtbij het kanunnikenkoor hingen en van daaruit bediend konden worden. Bij het gebruikelijke kerktype van de dertiende eeuw betekende dat in de praktijk: in een toren die verrees boven de kruising tussen schip, hoogkoor en nevenkoren.¹⁸ Of deze middentoren er in Wittewierum ooit in volle vorm geweest is, blijft onzeker. In het oorspronkelijke plan zou deze toren ook als een vensterlantaarn voor de lichtval in het koor hebben

moeten zorgen, maar uiteindelijk schijnt de klokkenfunctie de voorrang te hebben gekregen.¹⁹ Het belang van de middentoren boven het koor blijkt ook uit die van het zusterklooster Mariëngaarde in Hallum, waar een hoge kruisingstoren van steen en hout plaats bood aan vier grote klokken.²⁰ Voor de middentoren van de kloosterkerk te Lidlum – waarschijnlijk een forse houten daktoren – liet de abt drie decaden voor abt Thomas een grote klok gieten.²¹ Even later werd de toren ook voorzien van een uurwerk.²² Dit alles bevestigt het gevarieerde gebruik van klokken voor het rijke liturgische leven van een norbertijner abdij. In het liturgische handboek van Prémontré uit de dertiende eeuw wordt onderscheid gemaakt tussen meerdere kleine en grote klokken, die alleen op hoogtijdagen alle tegelijk geluid werden.²³ Ook in parochiekerken was het in de veertiende eeuw trouwens niet meer ongebruikelijk om meer dan één klok te hebben. Soms werden tegelijk twee klokken van verschillende grootte gegoten, zoals in Lönningen in 1361, wellicht allebei door Segebodus.

De toren met de parochieklokken is aan de westzijde te verwachten. Wanneer tijdens de januaristorm van 1262 de 'klokkentoren' ('campanile') en de hele westvleugel van het klooster instorten, is waarschijnlijk de parochietoren in het geding.²⁴ Voor de ontmanteling van de kloosterkerk in 1604 stond aan de westkant inderdaad een toren.²⁵ Waarschijnlijk bleef deze bestaan na de inkorting van de kerk in dat jaar, als vrijstaande toren. In ieder geval is de sloop pas in 1783 gedocumenteerd, zodat de tekening van de middel-eeuwse kloosterkerk met een forse westtoren in dit opzicht een betrouwbaar beeld lijkt te geven.²⁶ Deze dispositie komt overeen met de min of meer contemporaine westtoren van de premonstratenzer abdijkerk van Dokkum.²⁷ Het feit dat Menko de geplande parochietoren uitdrukkelijk groot en zwaar noemt, doet vermoeden dat hier de zwaardere klokken moesten hangen. Anders dan de kloosterklokken, moesten de parochieklokken immers ook het gehoor van gelovigen uit afgelegen gebieden bereiken. Het meest waarschijnlijk is dat abt Thomas zijn klok liet gieten voor deze toren en daarom ook de parochiepatroon Vitus in de inscriptie liet opnemen.

17 Cronica M 22, in: *Kroniek van het klooster Bloemhof*, p. 340.

18 G. Vermeer, *Kloosters van baksteen: De architectuur van de hervormingsorden in Nederland tot 1300* (Diss. Universiteit van Amsterdam 1999), pp. 26, 38-39, 42-43.

19 Cronica M 22, in: *Kroniek van het klooster Bloemhof*, p. 340. De term 'ciborium' voor de lichtkoepel correspondeert met het in Noord-Italië gebruikelijke *tiburium* qua term en functie.

20 *Brevis Historia*, in: Lambooij, *Sibrandus Leo*, p. 475.

21 Lambooij, *Sibrandus Leo*, pp. 266-267.

22 Lambooij, *Sibrandus Leo*, pp. 296-297.

23 Pl. F. Lefèvre, *Coutumiers liturgiques de Prémontré du XIIIe et du XIVe siècle*, Leuven 1953, p. 11.

24 Cronica M 47, in: *Kroniek van het klooster Bloemhof*, 408.

25 J. Battjes en H. Ladrak, *Pijlers onder de vloer: Opmeting van pijlers en funderingsresten te Wittewierum* (ongepubliceerd rapport), Hoogezand 2001, p. 34 (in 1599 wordt de noodzaak tot reparatie van de toren geconstateerd in een verzoek tot afbraak van de koorpartij).

26 Battjes en Ladrak, *Pijlers onder de vloer*, p. 25.

27 Vermeer, *Kloosters van baksteen*, pp. 35-51.

6 Toren en kerk van Slochteren

Naar Slochteren

De 'oude kloktoren' van Wittewierum is volgens een renovatieplan van 1783 gesloopt. De ingreep lijkt op die van Westeremden – dochterkerk van Bloemhof –, waar de forse westtoren in 1808 is afgebroken, en de middeleeuwse kerk alleen een dakruiter overhield. In Wittewierum voorzag het plan naast de reparatie van de romp van de oude abdijkerk in de overbrenging van de klok naar een nieuw te bouwen klokkenstoel.²⁸ Getuige de lengte van de hoofd dragers zou de klokkenstoel een vrijstaande constructie van meer dan 10 m hoog worden, duidelijk bedoeld voor een flinke klok. Het 'torentje op de kerk' was daarvoor kennelijk niet geschikt en zal dus een kleine dakruiter geweest zijn. De klok van Segebodus was een losstaande klokkenstoel waard, maar een groot succes was deze oplossing blijkbaar niet.²⁹

In ieder geval werd in 1828 besloten de oude klok publiekelijk te verkopen en een kleinere aan te schaffen, die in een dakruiter boven de voorgevel zou kunnen hangen. Van Bergen in Midwolda leverde de nieuwe klok (diameter 70 cm) in 1829 voor 490,60 gulden, dat is 360 gulden minder dan de verkoop van de grote klok aan een tussen-

7 De klok van Segebodus hangend in de Slochter toren

handelaar opleverde. In hetzelfde jaar moet de oude klok door de hervormde gemeente van Slochteren zijn aangekocht, in het kader van een plan om de toren van een passende klok met uurwerk te voorzien.³⁰ Toen A.J. van der Aa zijn beschrijving van het dorp Slochteren voor zijn *Aardrijkskundig woordenboek* schreef, hing de klok 'welke vroeger te Wittewierum gediend heeft' al in de toren, die bovendien juist een uurwerk en twee wijzerplaten had gekregen.³¹

De klok van abt Thomas is een zeldzaam materieel relict van een bloeiend centrum van religieus, cultureel en economisch leven, waarover na Emo en Menko zo weinig bekend is. In Slochteren klinkt echter nog steeds het geluid dat de kloosterlingen en parochianen van Bloemhof zo vertrouwd geweest moet zijn.

De auteur is bijzondere dank verschuldigd aan de heer Jan Kuipers, klokkendeskundige te Steenwijk, voor informatie en beeldmateriaal en aan de heren Harry Dijkema te Slochteren en Hans Ladrak te Erica, voor de inzage in de resultaten van hun archiefonderzoek.

Prof. dr. Sible L. de Blaauw (Postbus 62, 9620 AB Slochteren) is als hoogleraar verbonden aan de opleiding kunstgeschiedenis van de Radboud Universiteit in Nijmegen. Zijn specialisme is de geschiedenis van de vroeg-christelijke kunst en architectuur.

²⁸ Bestek 20-2-1783, Groninger Archieven 1/168/f. 102v, getranscribeerd door Hans Ladrak.

²⁹ De 'kerk, toorn en klokhuis' worden genoemd op een plattegrond van de percelen rond de kerk (Fogelsangh State, Veenwouden), afgebeeld bij Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen*, als Abb. 15.

³⁰ Notulenboek kerkvoogdij Slochteren 1822-1867: vermeldingen van werken t.b.v. klok en uurwerk 3-8-1829 en 10-7-1831 (mededeling van Harry Dijkema).

³¹ A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem 1839-1851, dl. 10, p. 433 (1847).